
از نظم سیاسی تا نظم کیهانی

در اندیشه ایرانی

بهروز دیلم صالحی

www.ketab.ir

دیلیم صالحی، بهروز، -
از نظم سیاسی تا نظم کیهانی در اندیشه ایرانی / بهروز
دیلیم صالحی - تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران
(انتشارات باز)، ۱۳۸۴.
۲۴۸ ص.

ISBN 964-8418-05-5: ۱۹۵۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
۱. علوم سیاسی - ایران. ۲. دین و سیاست - ایران.
الف. عنوان.

۳۳۰/۵۰۹۵۵ J۸۸۴/۱۹د۹

۲۸۷۱۳-۸۳ م کتابخانه ملی ایران

مرکز پژوهش‌های اسلامی ایران

از نظم سیاسی تا نظم
کیهانی در اندیشه ایرانی

بهروز دیلم صالحی

شمارگان: ۲۰۰۰

نوبت چاپ: اول، ۱۳۸۴

شماره نشر: ۱۱۸

قیمت: ۱۹۵۰ تومان

ناشر: انتشارات باز

شابک: ۹۶۴-۸۴۱۸-۰۵-۵

تهران: خیابان فلسطین،

ساختمان ۲۵۵، طبقه دوم،

کدپستی ۱۴۱۶۶

تلفن: ۸۸۹۸۹۴۹ - ۸۸۹۵۳۸۶

دورنگار: ۸۸۹۸۹۴۸

بسم الله الرحمن الرحيم

فهرست مطالب

۹ → مقدمه

۱۳ → بخش اول: نسبت بین سیاست، جامعه و نظام هستی
در اندیشه‌های سیاسی ایران باستان

۱۵ → مقدمه

۱۸ → فصل اول: رهیافت‌ها و رویکردهای نظری

۳۰ → فصل دوم: عصر اسطوره‌های کهن آریایی

۳۰ → خاستگاه و مفهوم اسطوره، منابع و کارکردهای آن

۳۷ → اندیشه جهان‌شناختی ودایی

۴۳ → آموزه هماهنگی جامعه با نظام هستی در تفکر اسطوره‌ای ایرانی

۵۰ → فصل سوم: عصر حماسه‌ها و کیانیان

۵۰ → مقدمه

۵۲ → خرد و داد آموزه‌های اندیشه سیاسی فردوسی

۵۶ → شاهی آرمانی در جهان‌بینی سیاسی فردوسی

۶۴ → فره ایزدی و ایده هماهنگی با نظام هستی

۷۰ → فصل چهارم: عصر هخامنشی

۷۰ → مقدمه

۷۱ → جهان‌شناسی و جهان‌انداری هخامنشیان

۷۳ → شاهی آرمانی و فره ایزدی

۷۹ → فصل پنجم: عصر ساسانی و ظهور آئین زرتشت

۷۹ → مقدمه

هستی شناسی و کیهان شناسی آیین زرتشت ← ۸۲

جایگاه و نقش انسان در نظام کیهانی ← ۸۸

اشه به مثابه نظم کیهانی ← ۹۲

آرمان‌شاهی زرتشتی و ایده پیوند سیاست و جامعه با نظام کیهانی ← ۹۵

بخش دوم: نسبت بین سیاست، جامعه و نظام هستی در

اندیشه‌های سیاسی ایران بعد از اسلام ← ۱۰۳

مقدمه ← ۱۰۵

فصل اول: کلیات ← ۱۰۷

هستی شناسی در قرآن کریم ← ۱۰۷

ملاحظات در باب اسلام و آموزه هماهنگی با نظام هستی ← ۱۱۶

آموزه هماهنگی با نظام هستی در جریان‌های فکری پس از ظهور اسلام ← ۱۱۸

فصل دوم: امامت، به مثابه هماهنگی سیاست و جامعه با نظام هستی ← ۱۲۲

مقدمه ← ۱۲۲

الف - نظریه شیعه امامیه ← ۱۲۵

ب - نظریه سیاسی خلافت ← ۱۳۲

ج - نظریه شیعه اسماعیلیه ← ۱۳۷

فصل سوم: آموزه هماهنگی با نظام هستی در فلسفه سیاسی ← ۱۴۶

مقدمه ← ۱۴۶

فارابی، سرآمد فیلسوفان سیاسی ← ۱۴۷

جستجوی مدینه فاضله، جستجوی هماهنگی با نظام هستی ← ۱۵۰

پیوند جهان هستی و سیاست مدنی ← ۱۵۲

برقراری تناسب و تناظر بین نظام مدینه و نظام هستی ← ۱۵۸

مدینه های غیر فاضله و ناهماهنگی و ناسازگاری با نظام هستی ← ۱۶۳

تحصیل سعادت، راه و نشان هماهنگی با نظام هستی ← ۱۶۵

مشابهِت فلسفه سیاسی فارابی و نظریه امامت شیعی ← ۱۶۹

فصل چهارم: نسبت بین سیاست، جامعه و نظام هستی در سیاست‌نامه ← ۱۷۱

۱۷۱ → مقدمه

۱۷۳ → خواجه نظام الملک، سرآمد سیاست نامه نویسان ایرانی

۱۷۵ → خواجه نظام الملک و آموزه شاهی آرمانی

۱۸۱ → آرمان‌گرایی خواجه نظام الملک، نشان وفاداری به ایده
لزوم هماهنگی با نظام هستی

۱۸۵ → فصل پنجم: هماهنگی با نظام کیهانی در آیین سیاسی اشراق

۱۸۵ → مقدمه

۱۸۶ → سهروردی، بنیانگذار آیین سیاسی اشراق

۱۸۸ → هستی‌شناسی سهروردی و پیوند آن با جهان‌بینی سیاسی زرتشت

۱۹۲ → مفهوم خورنه یا خُرّه نزد سهروردی

۱۹۳ → عشق، اساس نظام کیهانی

۱۹۵ → حکومت و حاکم آرمانی از منظر شیخ اشراق

۱۹۷ → مقایسه حکمت اشراق سهروردی و فلسفه سیاسی فارابی

۱۹۹ → فصل ششم: آموزه هماهنگی با نظام هستی در شریعت‌نامه

۱۹۹ → مقدمه

۲۰۰ → جستجوی تطوّر فکری غزالی، راه شناخت اندیشه سیاسی وی

۲۰۳ → انسان و سیاست در اندیشه سیاسی غزالی

۲۰۴ → نصیحه‌الملوک و بارگشت به سوی اندیشه ایرانی‌شهری

۲۱۱ → بخش سوم: نتیجه‌گیری و استنتاجات نظری

۲۱۳ → مقدمه

۲۱۳ → الف - هماهنگی یا گسست

۲۲۸ → ب - ایده لزوم هماهنگی با نظام کیهانی

۲۳۵ → کتابشناسی

۲۴۵ → نمایه مفاهیم

مقدمه

یک حلقه اصلی از نخستین اسطوره‌های کهن آریایی تا به حال وجود داشته که سراسر اندیشه‌های سیاسی در ایران را به هم پیوند می‌زند. این حلقه اصلی، همان آرمان هماهنگی جامعه با نظام کائنات است. رهبری یک جامعه سیاسی - آرمانی که نقش هماهنگ کننده نظام جامعه با نظام کائنات را دارد، جزء اساسی این نگرش است. چنین دیدگاهی به جهان که از مشخصات اصلی تمام اندیشه‌های سیاسی باستان است، در اندیشه ایرانی ماندگاری و پایداری خاصی از خود نشان داده است. به تعبیر دیگر، یکی از عوامل و عناصر پیوستگی و تداوم فرهنگی ایران زمین به شمار می‌رود. در ایران، هیچ حوزه و شاخه‌ای از اندیشه سیاسی، چه پیش از اسلام و چه بعد از آن، نبوده که به نحوی با آرمان یاد شده پیوستگی نداشته باشد. شاهی - آرمانی در اندیشه ایرانشهری، نظریه امامت شیعی، جاکم حکیم فارابی، نظام شاهی مورد نظر خواجه نظام الملک و حکیم اشراق، سهروردی از جمله نظراتی است که به وجه بارزی، چنین نگرش و آرمانی را به شیوه خاص خود منعکس می‌کنند.

شایان ذکر است که یکی از دشواری‌های پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی ایران، آمیختگی آن با تعالیم دینی، اخلاقی و جهان‌شناسی و تاریخی است. به دیگر سخن، از زمان افلاطون، در مغرب زمین سنت بر آن بوده که رساله‌ها و کتاب‌های مستقلی در خصوص سیاست و کشورداری بنویسند، در حالی که در فرهنگ ایرانی، اندیشه‌های مربوط به جامعه و حکومت، در ضمن ملاحظات عام‌تری درباره دین و دنیا مندرج است.^(۱) این مسئله به سهم خود، بر فقر پژوهش در حوزه اندیشه ایرانی دامن می‌زند، هر چند که از میان پژوهش‌های اندک در این حوزه، برخی از صاحبان

(۱) حمید عنایت، شنش گفتار درباره دین و جامعه، تهران، کتاب موج، ۱۳۵۲، ص ۵۲.

قلم و اندیشه، از گسست و حتی انحطاط و زوال در اندیشه سیاسی ایران نیز سخن گفته‌اند.^(۱)

علاقه نویسنده برای ورود به قلمرو اندیشه سیاسی ایران، زمینه طرح پرسش اصلی این کتاب را فراهم کرده است: آیا در کلیت و گستره تاریخ اندیشه‌های سیاسی ایران، می‌توان از آموزه‌ای مشترک یا هسته‌ای مرکزی سخن گفت به طوری که اندیشه سیاسی ایرانی را صاحب هویت خاص و تداوم تاریخی کرده باشد؟ فرضیه‌ای که مورد سنجش قرار می‌گیرد این است که در گستره اندیشه‌های سیاسی ایران، خواه به شکل اندیشه ایرانشهری و خواه به اشکال گوناگون فلسفی، اشرافی، سیاست‌نامه و شریعت‌نامه می‌توان یک هسته و آموزه مشترک را شناسایی کرد که عبارت است از: لزوم هماهنگی سیاست و جامعه با نظام هستی. این آموزه مشترک، اندیشه سیاسی ایران را صاحب هویت خاص و استمرار تاریخی کرده است. آموزه پیوند جامعه با نظام کائنات و طرح رهبری سیاسی به مثابه نقطه پیوند، از ایران‌باستان وجود داشته و ضمن بسط به حوزه‌های گوناگون تفکر، امتداد تاریخی خود را نیز حفظ کرده است.

از این رو، جستجو و نشانه قرار دادن آموزه مشترک در پهنای تاریخی اندیشه ایرانی ورای همه گسست‌های ممکن، می‌تواند نظریه انحطاط و زوال را مورد بازاندیشی قرار دهد. به علاوه، برجستگی آموزه هماهنگی با نظام کیهانی ما را بدین نکته رهنمون می‌کند که مفهوم «نظم در اندیشه ایرانی» قالب گفتمانی داشته است. به بیان دیگر، در اندیشه ایرانی، از الگوی نظم کیهانی راه به سوی استقرار نظم زمینی گشوده می‌شود. پس، در اینجا می‌توان از «گفتمان نظم» در اندیشه سیاسی ایران سخن گفت.

کتاب حاضر از سه بخش تشکیل شده است. در بخش اول به تبیین نسبت بین سیاست، جامعه و نظام هستی در اندیشه‌های سیاسی ایران باستان پرداخته

(۱) دکتر سید جواد طباطبایی در سلسله آثار خویش به ویژه در کتاب «زوال اندیشه سیاسی در ایران» و «دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران»، با برجسته کردن ایده گسست در اندیشه ایرانی به ویژه تفکر فلسفی و بررسی تاریخی آن، از انحطاط و زوال در اندیشه سیاسی ایران سخن گفته است.

می‌شود. این بخش، شامل پنج فصل است. فصل اول به بیان رهیافت‌ها و رویکردهای نظری اختصاص دارد. رهیافت اول، تفکیک جامعه از نظام هستی است یعنی سیاست و جامعه بشری از نظام هستی تبعیت نمی‌کند. این نوع نگرش به جامعه بشری و کائنات، با ورود به عصر تجدد (مدرنیته) اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. رهیافت دوم، ناظر به هماهنگی جامعه با نظام هستی است. به موجب این رهیافت، هماهنگی انسان و جامعه با الگوی بی‌بدیل و احسن نظام هستی در جهت نیل به سعادت و رستگاری است. در فصل دوم، از اسطوره‌های کهن آریایی به عنوان اولین خاستگاه تاریخی آموزه هماهنگی با نظام کائنات در اندیشه سیاسی ایران مطالبی آمده است.

در فصل سوم، سعی شده با تأکید بر دوره حماسه‌ها و حکومت کیانیان و مستند به شاهنامه فردوسی، اصل هماهنگی با نظام هستی دنبال شود زیرا آنچه حماسه‌ها را به اسطوره‌ها پیوند می‌زند، همین اصل است. در فصل چهارم، با ورود به عصر هخامنشی و جهان‌شناسی هخامنشیان، از نقش شاهی - آرمانی و فره‌یزدی در هماهنگ‌سازی جامعه با نظام کائنات سخن رفته است. فصل پنجم، به دوره ساسانی و ظهور زرتشت اختصاص دارد. دوره ساسانی، دوره‌ای است که اندیشه هماهنگی جامعه با نظام کیهانی سیر تکاملی خود را دنبال می‌کند به ویژه آن که در کیهان‌شناسی آیین زرتشت، انسان در مبارزه و پیکار با اهریمن و یاری اهورامزدا جایگاه ممتازی پیدا می‌کند و در فرجام تاریخ بشریت، سوشیانس نظم و داد کیهانی را در زمین مستقر می‌کند و نیکی و راستی همه جا را فرا می‌گیرد و پلیدی و دروغ از زندگی انسان‌ها رخت برمی‌بندد.

در بخش دوم، به تبیین نسبت بین سیاست، جامعه و نظام هستی در اندیشه‌های سیاسی ایران پس از اسلام می‌پردازد. این بخش در شش فصل تنظیم شده است: فصل اول، کلیاتی شامل شناخت اصول حاکم در هستی‌شناسی در قرآن کریم فصل دوم، امامت به مثابه هماهنگی با نظام هستی و تبیین و مقایسه نظرات شیعه امامیه، خلافت اهل سنت و شیعه اسماعیلیه

فصل سوم، تعیین جایگاه آموزه هماهنگی با نظام هستی در فلسفه سیاسی. فارابی به عنوان نماینده جریان فلسفه سیاسی ایران، قائل به ضرورت پیوند و تناظر بین نظام مدینه و نظام کیهانی است.

فصل چهارم، طرح اهمیت سیاست‌نامه‌نویسی به عنوان یکی از جریان‌های فکری پس از اسلام. نقش خواجه نظام‌الملک، نماینده سیاست‌نامه‌نویسان ایرانی در دنبال کردن آموزه هماهنگی با کائنات.

فصل پنجم، اصل هماهنگی با نظام کیهانی در گرایش فکری دیگری به نام حکمت اشراق (سهروردی، بنیانگذار و احیاگر حکمت اشراق، با طرح مفاهیمی مانند نور، فره ایزدی و عشق به این اصل پرداخته است).

فصل ششم، شریعت‌نامه‌نویسی، یکی دیگر از جریان‌های فکری. امام محمد غزالی، نماینده این جریان فکری از نظریه خلافت روی گردانده و به سوی اندیشه ایرانشهری زهنمون می‌شود. رجعت غزالی به اندیشه ایرانشهری دلالت بر وفاداری او به اصل هماهنگی با نظام کائنات دارد.

بخش سوم، به نتیجه‌گیری و استنتاجات نظری اختصاص دارد. در ابتدای این بخش، دو رهیافت اندیشه سیاسی غرب و شرق را به اجمال مقایسه خواهیم کرد. با مقایسه این دو رهیافت، نتیجه می‌شود که اندیشه غرب، کیهان‌محور نبوده و از این رو، گسستی بین جامعه و نظام هستی وجود داشته است که این گسست در تفکر مدرن غربی به وضوح مشاهده می‌شود. در حالی که اندیشه شرق اعم از تمدن‌های بین‌النهرین، چین، هند و مصر و ایران کیهان‌محور بوده‌اند و همواره از لزوم پیوند انسان و جامعه با نظم کیهانی سخن گفته‌اند. با این تفاوت که در اندیشه ایرانی، آموزه هماهنگی با نظام کیهانی هویت تاریخی خاصی یافته است. در پایان بخش سوم، این پرسش مطرح شده که آیا ایده هماهنگی با نظام کیهانی در راستای تأیید نظام‌های تقلیبیه بوده است یا نفی آنها؟ پاسخ به این پرسش با تأکید بر نظریه امامت شیعی و جریان‌های فکری پس از اسلام ارائه شده است.

در پایان، وظیفه خود می‌دانم که از راهنمایی‌ها و نکته‌سنجی‌های اساتید ارجمند، جناب آقای دکتر ملک یحیی صلاحی، دکتر سید علی اصغر کاظمی و دکتر کمال پولادی کمال تشکر و سپاس را داشته باشم. نیز از نیک‌اندیشی مدیریت مرکز بازشناسی اسلام و ایران و تلاش بی‌دریغ دست‌اندرکاران این مرکز قدردانی نمایم.

مقدمه

در بخش اول کتاب، ابتدا رهیافت‌ها و رودیگردهایی که در باب نسبت بین جامعه و نظام هستی وجود داشته، معرفی شده و سپس با نگاهی به سیر تفکر و اندیشه ایرانی در طول تاریخ، چهار مرحله و دوره در جهان‌شناسی و هستی‌شناسی ایران باستان مورد شناسایی قرار می‌گیرد. در هر دوره، بسیاری از مایه‌ها و مضامین اولیه هستی‌شناسی حفظ شده و در عین حال، مفهوم و محتوای تازه‌ای نیز به دست آمد. این مراحل عبارتند از: ۱) مرحله و دوره اسطوره‌ای آریایی؛ ۲) دوره حماسه‌های ملی و کیانیان؛ ۳) عصر هخامنشی و آموزه فره ایزدی؛ ۴) دوره ساسانی، اوستا و آیین زرتشت.

مرحله نخست که از سال‌ها پیش از مهاجرت آریاییان به فلات ایران آغاز می‌شود، به دوره شکل‌گیری بنیان‌های اعتقادی آیین‌های هند و ایرانی و اسطوره‌سازی موسوم است. ایرانیان، از نژاد هند و اروپایی به شمار می‌آیند که یک سر آن در اروپا و سر دیگر در آسیا تا انتهای مرزهای شرقی هندوستان است. نژاد هند و اروپایی در روزگاران قدیم به صورت یک قبیله کوچک با هم زندگی می‌کردند و بعدها بر اثر توالد و تناسل، تیره‌های تازه‌ای به وجود آمد که سرانجام به تشکیل دو قوم بزرگ هند و اروپایی انجامید. هندیان و ایرانیان دو برادر آریایی هستند که قرن‌های طولانی در یک ناحیه و در کنار هم می‌زیستند و کم‌کم در اثر کثرت جمعیت و تنگی قلمرو جغرافیایی، از هم جدا شدند و هر یک به طرفی مهاجرت کردند، و آریایی‌های ایرانی، در فلات پامیر سکونت گزیدند.^۱ آریایی به معنی

(۱) محمدجواد مشکور، سیر اندیشه‌های دینی در ایران، تهران، مرکز مطالعات و

«اشراف یا سالار» است و گویا نام اقوامی بوده که به زبان‌های شرقی هند و اروپایی سخن می‌گفته‌اند.^۱

یکی از مهم‌ترین مشخصات جهان‌شناسی در دوره نخست، اعتقاد به ارباب انواع و تشخیص دادن به نیروهای طبیعت یا نظام فکری «چند خدایی»^۲ است.^۳ البته این دوره را می‌توان به دو بخش پیش از کیانیان و دوره کیانیان تا آغاز عصر هخامنشی تقسیم کرد.

در دوره دوم، حماسه‌های ملی ایرانی و حکومت کیانیان ظهور می‌کند. بخش اعظم حماسه آفرینان ملی ایرانی را می‌توان در شاهنامه‌ها به ویژه شاهنامه فردوسی جستجو کرد. در شاهنامه، از نظام حکومتی کیانیان سخن گفته شده و بر وحدت و یگانگی سیاست و جامعه از یک سو و کهنات از سوی دیگر تأکید فراوان شده است. سراسر حماسه‌های ملی، جنگ با تورانیان است. اقوام ایرانی که از مقر اصلی خود به سمت فلات قاره ایران می‌آمدند، با اقوام ترک درگیر شده و می‌جنگیدند و برای حفظ و احراز هویت خود، باید آن قوم را شکست می‌دادند. در واقع، قهرمانان اصلی حماسه‌ها، پهلوانان هستند.

در دوره سوم، یعنی عصر هخامنشی، پرستش اهورامزدا، جانشین خدایان متعدد پیشین هند و ایرانی می‌شود و داریوش در شاهنشاهی بزرگ خود، او را می‌پذیرد و در میان پارس‌ها تبلیغ می‌کند. در عصر هخامنشی است که برای نخستین بار مفهوم «فره ایزدی» به کار می‌رود. هر چند این آموزه در دوره‌های بعد نیز گسترش پیدا می‌یابد.

در دوره چهارم، ساسانیان هستند که در این دوره، آیین زرتشت شکل منسجمی می‌گیرد. زرتشت پیامبر، اصلاحاتی را در آیین‌های آریایی وارد می‌کند و پرستش اهورامزدا به شکل سازمان یافته و به عنوان خدای متعال، جانشین پرستش ارباب

همانگی فرهنگی شورای عالی فرهنگ و هنر، ۱۳۵۶، ص ۱-۲.

(۱) ریچارد نلسون فرای، میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳، ص ۳.

2) Polytheism

(۳) مانوئل بریریان (مانوگ مانوگیان)، جستاری در پیشینه دانش کیهان و زمین در ایران و یج، تهران، نشر بلخ، ۱۳۷۶، ص ۱۰۴.

انواع می‌شود. بنابراین، سیر تفکر و اندیشه با شکل اسطوره‌ای آغاز می‌شود؛ مرحله ادبیات حماسی را پشت سر می‌گذارد و وارد رسالات دینی می‌شود، هر چند این رسالات هنوز در شیوه بیان، متکی به اسطوره، تمثیل و نماد سازی هستند. در واقع، اندیشه‌های جهان‌شناسی ابتدا در اسطوره‌های گوناگون و فاقد نظم و پیوند درونی منعکس شدند و بعد وارد ادبیات حماسی و آنگاه در نظام‌های فلسفی، صورت منقح و مدونی یافتند. البته رابطه و پیوندی بین اندیشه جهان‌شناسی با شرایط سیاسی و اجتماعی مربوط به آن وجود دارد که می‌توان یکی را متغیر مستقل و دیگری را متغیر وابسته و تابع معرفی کرد.

قابل ذکر است که بسیاری از اصول جهان‌شناسی ایرانی ریشه در دوران پیش از مهاجرت آریاییان به فلات ایران و شبه قاره هند دارد. در این زمان است که خدایان هند و آریایی به صورت تجسم و تشخیص نیرو و پدیده‌های طبیعی و اجتماعی شکل می‌گیرند. اما برای شناخت اعتقادات و آیین‌های هند و ایرانی، یک اثر ارزشمند و مهم مکتوب نیز باقی مانده و آن سرودهای «ریگ ودا» است. «ریگ ودا»^۱، کهن‌ترین اثری است که از قوم هند و ایرانی باقی مانده است. بنابراین برای شناخت و تبیین اعتقادات آریاییان پیش از مهاجرت یا پیش از سکونت در هند و ایران، ابتدا باید به این اثر رجوع کرد.